

Kaksi kirjasotaa: Haanpää ja Babel

■ Anssi Sinnemäki

Pentti Haanpään armeijakuvaus *Kenttä ja kasarmi* synnytti syksyllä 1928 kirjasodan, jonka rintamajako oli jäsentymättömämpi kuin kirjallisuushistorian kaanonissa on annettu ymmärtää. Esimerkiksi teos sai vakiintunutta käsitystä runsaammin pätevää myönteistä kritiikkiä eikä toisaalta ole näyttöä siitä, että niin sanottu ”yleinen mielipide” olisi tuominut sen.¹ Yksi kirjasodan juonne on kiistaton: armeijan alaisessa ja sitä tukevassa lehdistössä teosta vastaan nostatettiin vastakirjoitusten sarja, jonka piirteisiin karkeimmillaan kuului ”ryssäkortin” käyttö Haanpäätä vastaan.

Pyhä Kaalimaa

Santeri Alkion *Ilkassa* pakinoitsija Tuomas epäili palstallaan 16.11.1928 useassa kohtaa, tosin retorisesti, tokko Haanpää on edes armeijaa käynnytkään. ”Tämä herra Pentti Haanpää ei ollenkaan käsitä, että muualla maailmassa, paitsi itärajan takana on armeijassakin jonkinlainen järjestys (...) Jos olisi kysymyksessä ryssän armeija, niin sinne Pentti Haanpääkin menisi paljon mieluummin. (...) Kerta kaikkiaan, kirjan kertomukset sopisivat paremmin ryssän armeijaan.”

Militaarishenkinen aikakauslehti *Sana ja Miekka* piti Tuomaan kirjoitusta niin hyvänä, että julkaisi Tuomaan kirjoituksen uudelleen 28.11.1928, ja miksipä ei olisi julkaissut,

1 Näin on esitetty Haanpää-käsitykseen ratkaisevasti vaikuttaneesta Eino Kauppisesta lähtien. Muun muassa Haanpään *Koottujen teosten* ensimmäisen version toimittajana, Haanpään elämäkerturina ja lopulta Haanpää-aineiston panttaajana Kauppisella oli ratkaiseva vaikutus Haanpää-kaanonin muodostumiseen niin hyvässä kuin varsinkin pahassa.

sillä nimimerkki Tuomaan takana oli ilmeisesti *Sanan ja Miekan* perustaja ja primus motor Elmo Kaila (eikä Artturi Leinonen, kuten Vesa Karonen on esittänyt).

Elmo Kaila oli vannoutunut ryssävihan ideologi, joka pitkin 1920-lukua oli toiminut Santeeri Alkion poliittisena kuiskaajana ja *Ilkan* anonyyminä avustajana. Kuten Kaila-tutkija Martti Ahti on todennut, Kailan ajattelun keskipisteessä oli puolustustahdon ja ryssävihan kiinteä liitto. Kailan rooli selittää myös sen, että *Ilkan* juttu siirtyi niin ketterästi maakunnan tasolta yleiskansalliselle foorumille.

Tuomas palasi aiheeseen *Ilkassa* 28.11.1928: ”Kirja on tosiolojen vastainen ja sillä on ilmeinen tarkoituksensa. Se tahtoo palvella samoja tarkoitusperiä kuin kommunistit, jotka näkevät itärajan takana ihannemaan. Ja että tämän ihannemaan vaikutus ei pääse tänne tarpeeksi tehokkaana, siinä on esteenä Suomen armeija, joka siis olisi raivattava pois tieltä.”

Tätä voi pitää vainoharhaisena tulkintana *Kentästä ja kasarmista*. Aikaa myöten kirjan vaikutus oli päinvastoin puhdistava juuri siksi, että se toi terävästi esiin armeijan epäkohtia, joiden korjaamiseen oli huutava tarve.

Sanan ja Miekan nimimerkki I. R-le haikkaili Haanpään haastamista raastupaan majesteettirikoksesta, mutta koska kyseinen rikosnimike oli tuoreessa muistissa ja huonossa huudossa, hän päätyi boikotin kannalle: koska ”kirja on moraalialia repiviltä ominaisuuksiltaan verrattavissa pornografiseen kirjallisuuteen”, arvonsa tuntevat kirjakaupat voisivat asettaa sen myyntiboikottiin.

Armeijan viikkolehdestä *Suomen Sotilaassa* Armas J. Pulla, josta oli tuleva Ryhmyksen ja Romppaisen isä, tiesi armoitettuna humoristina, mistä puhuu: ”Mies, jolla ei ole huumorin tajua,

älköön kirjoitelko sotilasnovelleja. Haanpää on pessimisti. Hän näkee vain mustaa. Miten paljon teos olisikaan kostunut, jos se olisi kirjoitettu läpeensä huumorin kultaisessa valossa.” Toisaalta, näin voi puhua satiirille sokea tosikko, joka älköön kirjoitelko kirjallisuuskritiikkiä.

Pullan kanssa samassa *Suomen Sotilaan* numerossa 44/3.11.1928 nimimerkki H. Pasuuna suositteli Kentän ja kasarmin lukemista, sillä vain siten paljastuu totuus – ei tosin Suomen vaan Neuvostolan armeijan oloista, samoin kuin ”totuus siitä, että Pentti Haanpään kirja on läpeensä epätodellinen ja Suomen armeijan oloja vastaamaton”. Nimimerkki ehdotti kirjan kääntämistä alkukielelle eli ryssänkielelle ja levittämistä Pyhän Kaalimaan armeijaan. H. Pasuuna töräytti esityksensä päätteeksi runositaatin: ”Tut ruskii duh, tut russju pahnet. (Tämä haisee ja tuoksuu ryssäiläiselle).”

Vitsiä pitkitettiin *Suomen Sotilaan* joulunumerossa, jossa nimimerkki Arvostelija julkaisi arvostelun nykyajan huomattavimmasta klassillisesta kirjauutuudesta Kenttä ja keittiö, jonka on kirjoittanut Haka Pentinpää ja kustantanut Revolutsija Oy, hinta 400 ruplaa. ”Teosta lukiessa tuntuu kuin jokaiselta sivulta lehahtaisi vastaan suloinen kaalisopan tuoksu.”

Armas J. Pulla puolestaan päätti juttunsa vähemmän humoristisesti: ”Jos armeijaa kuvataan mustin värein (...) armeijan alta syödään pohjaa, sen kimppuun hyökätään joka puolelta – samanaikaisesti kuin Venäjä uhraa jokaisen liikenevän kopeekkansa miljoona-armeijalleen. (...) Mutta kivääriä ryssä ymmärtää.”

Usein esitetty puolustustahtoon ja -kykyyn vetoaminen oli sinänsä oikeansuuntainen argumentti *Kentän ja kasarmin* ympärillä velloneessa kirjoittelussa, kunhan muistetaan, ettei vika ollut niinkään Haanpäässä kuin hänen kuvaamassaan laitoksessa. Haanpää vain joutui viestintuojana syntipukin asemaan.

Koska kynäilijät vetosivat niin ahkerasti naapurin oloihin, on hyödyllistä kurkistaa, missä sävyssä Neuvostoliitossa väiteltiin tasan samaan aikaan armeijakuvauksen rajoista kirjallisuudessa. Keskustelulla on tiettyjä yhtymäkohtia Suomessa käydyin kiistelyn argumentteihin.

Näin naapurissa: tapaus Babel

Neuvostoliitossa käytiin syksyllä 1928 näyttävä kirjakahakka samaan aikaan *Kentän ja kasarmin* kanssa. Kiistan kohteena oli Isaak Babelin teos *Punainen ratsuväki*, josta osia oli ilmestynyt jo vuonna 1923, mutta kirjana se ilmestyi 1926.

Babel oli värväännytynyt vuonna 1920 sotakirjeenvaihtajaksi Semjon Budjonnyin ratsuväkeen, joka tuolloin taisteli puolalaisia vastaan. Alkumenestyksen jälkeen Budjonnyin armeija lyötiin Komarówin taistelussa, joka oli yksi maailman suurimmista ratsuväkitaisteluista. Kun muistaa, mitä osaa ”kylmät aseet” – apelit ja pistimet – näyttelivät tuolloin sodankäynnissä, voi vain kuvitella tapahtuneen teurastuksen mittasuhteita ja luonnetta.

Babelin teksti pursuaa värikylläistä kuvastoa. Välistä Babelia lukiessa tuntuu kuin katselisi Marc Chagallin tauluja. Babel kuvaa sotaa näennäisen asenteettomasti, kaikessa raadollisuudessaan. Joku voisi luonnehtia sitä jopa väkivallalla mässäilyksi, sen verran makaaberia on Babelin kuvaama meno, eikä hän säästä yhtään omiakaan.

Menemättä yksityiskohtiin siteeraan Maurice Friedbergin luonnehdintaa: ”Asiallisen täsmällisesti merkitään muistiin sodan kauhuja groteskein painoituksin, niin siviileihin kuin vihollisiinkin kohdistettua tahallista julmuutta, väkivaltaa, joka ei sotilaallisesti ole mitenkään oikeutettua. Murhaamista, raiskausta, ryöväystä, häpäisyä, hävitysvoimaa kuvataan arkiaskareen kaltaisena toimintana.”

Sitä Friedberg ei mainitse, että hevosiin – toisin kuin naisiin – teoksen miehet suhtautuvat loputtomalla rakkaudella, hellyydellä ja huolenpidolla.

Marsalkka Budjonnyi iskee

Babel oli hetken juhlistu kirjailija. Hänen uraansa oli edistänyt asema Maksim Gorkin suojattina. Hän oli debytoinut jo ennen vallankumousta 1916, mutta yleiseen tietoisuuteen hän tuli vasta *Punaisen ratsuväen* ilmestyttyä.

Teos sai kuitenkin ristiriitaisen vastaanoton, sillä kaikki eivät sitä sietäneet. Näkyvin arvostelija oli kansalaissodan sankarina juhlistu Semjon Budjonnyi, mikä puolestaan oli saanut Gor-

kin syyskuussa 1928 moittimaan *Pravdassa* ja *Izvestijassa* Budjonnyin puuttumista Babelin kuvauksiin. Gorki oli todennut, että siinä missä Budjonnyi kaunistelee paitsi hevostensa myös miestensä ulkoista olemusta, Babel näkee miestensä sisäisen kauneuden. Gorki tosin lisäsi, että ihminen on yhä monissa suhteissa peto, kulttuurisesti keskenkasvuinen.

Tämä sai Budjonnyin julkaisemaan avoimen kirjeen Gorkille *Krasnaja Gazetassa* ja *Pravdassa* 26.10.1928. Siinä hän sätti Babelin maan rakoon. Kaikella kunnioituksella, Aleksei Maksimovitš, kirjailijan pitäisi tuntea materiaalinsa. Babel ei ole milloinkaan ollut aito taisteluihin osallistunut sotilas, eikä olisi koskaan voinutkaan olla. Babel hiippaili syvällä selustassa yksikössä, josta oli alituista vaivaa taistelijoillemme. Tarkkaan ottaen Babelista oli pelkkää harmia.

Edelleen: Selustassa lymyillyt Babel nojautuu juoruämmien juttuihin, pöyhii ämmien tunkioita, keksii asioita ja linkoa lokaa päin parhaita kommunistikomentajiamme. Budjonnyi luettelee inhon vallassa Babelin käsittelemiä aiheita hullun juutalaisen houreista katolisen kirkon häväistykseen, alaisten simputuksesta kuppatautiseen ratsumieheen. Babelin tarinoita vääristää hänen erotomaaninen otteensa. Hänen silmissään punainen ratsuväki operoi kuin orhit ja tammot kevätlaitumella.

Budjonnyin mielestä Babel ei osoita alkeellistakaan kunnioitusta historiallista totuutta kohtaan, niin kuin realistisessa taiteessa pitäisi. Luokkataistelun kuvaaminen totuudellisesti marxilaisen dialektiikan suuntaviivojen mukaan on välttämätöntä ihmiskunnan historian tässä vaiheessa, mutta Babel se vain kuvaa sankarillista ratsuväkiarmeijaa kuin mikäkin pikkuporvarillisen katsomuksen läpitunkema herjaaja. Babel on olevinaan realisti, vaikka on pelkkä panettelija. Tämän vuoksi olen arvostellut hänen teostaan, syvästi kunnioittamani Aleksei Maksimovitš.

Budjonnyin avoin kirje oli kirjasodanjulistus. Sitä korosti suuren painon paneminen Babelin ”erotomanialle”. Kieltämättä Babel käsitteli suorasukaisen ronskisti ja sukupuolirikittomasti ruumiillisuutta. Tässä(kin) kohtaa huomiota

kiinnittää yhteys *Kentän ja kasarmin* tapaukseen, jossa siinäkin tuomitsijoiden häveliäisyys näytteli merkittävää osaa alkaen WSOY:n poistovaatimuksista, jotka koskivat nimenomaan teoksen riettaaksi miellettyjä kohtia eivätkä teoksen osoittamia sotaväen epäkohtia.²

Kaikkiaan Budjonnyin argumentointi noudata oppikirjanomaisesti vanhaa vulgaarimarxilaista kaavaa, jollaista marxilaisen kirjallisuuskäsityksen historia on pullollaan: Engels Goethestä, Lenin Tolstoista, Palmgren Katri Valasta, Lukács Kafkasta, Sinnemäki Salamasta. Siinä ulkokirjalliset kriteerit sivuuttavat taiteen.³

Babelin kohdalla Gorki poikkasi kaavasta.

Gorkin vastaisku

Aleksei Maksimovitš eli Gorki vastasi Budjonnyille välittömästi. Gorki ojensi karkeaa upseeria tyllysti: kriitikon on oltava sivistyneempi tai vähintään yhtä sivistynyt kuin arvosteltava. Tämä oli *Pravdan* toimitukselle liikaa. Juttua ei julkaistu. Babel puolestaan luonnehti yksityiskirjeessä Budjonnyin esiintymisen pahanhajuiseksi kapitulanttimarxismiksi. Ulkomaille lähettämässään kirjeessä hän asetti sanansa varovaisemmin: kirje tuotti hänelle niin suurta hupia, että hän oli pakahtua nauruun.

Gorkin puolustuspuheenvuoron siistitty versio julkaistiin *Pravdassa* vasta kuukauden kuluttua 27.11.1928. Heti alkuun Gorki ilmoittaa olevansa eri mieltä ja vastustavansa lujasti Budjonnyin esittämää arviota ”tästä lahjakkaasta kirjailijasta”. Se, että Babel hiippaili selustassa, ei vaikuta Babelin tai hänen kirjansa arvottamiseen. ”Kokin ei tarvitse istua padassa soppaa laittaakseen.” Ei Tolstoikaan taistellut Napoleonia vastaan eikä Gogol taistellut Taras Bulban rinnalla.

Tässä yhteydessä viittaa vain tapaan, jolla Gorki tarttuu Budjonnyin syytöksiin Babelin erotomaniasta. ”En löytänyt kirjasta tämän taudin oireita, joskaan en tietenkään kiellä joidenkin eroottisten detaljien läsnäoloa hänen kerto-

2 Tästä ks. esim. Tynni-Haavio 1978, 116–120.

3 Tätä olen käsitellyt muun muassa artikkelissa Sinnemäki 1986.

muksissaan. Ja niin pitääkin olla. Sota herättää aina eroottista kiihkoa. (...) Mielestäni on luonnollista joskin poikkeuksellista, että vaistonvarainen pyrkimys lajin säilyttämiseen korostuu tilanteessa, jossa ihmiset ovat kasvokkain kuoleman kanssa.”

Eros ja Thanatos – siinä vasta pariskunta, joka perin harvoin on esiintynyt neuvostokirjallisuuden viisivuotissuunnitelmissa! Päinvastoin, seksistä tuli siellä painetussa sanassa kavahduttava kammotus, tabu. Kehitys Neuvostoliitossa johti kulttuuriin, missä mikään ei ollut pyhää, mutta kaikki oli tabu.

Tämä koitui myös Babelin kohtaloksi. Gor-kin, alan merkittävimmän auktoriteetin, puolustuskaan ei auttanut Babelia, vaan hän joutui Haanpään tapaan vaikenemaan. *He fell silent*, sanovat hakuteokset. Babel itse vitsaili katkerasti neuvostokirjailijain liiton perustavassa kokouksessa 1934 kunnioittavansa lukijaa – vaikenemalla. Sitten hän kiitti Puoluetta, joka ”on antanut meille kaiken ja riistänyt meiltä ainoastaan yhden etuoikeuden – huonosti kirjoittamisen etuoikeuden”. Kokousväki osoitti Babelin puheelle suosiota hohottamalla.

Saman kokouksen yhteydessä Babel tunnusti Clara Malraux’lle, että hänellä on pöytälaatikossaan kaksi romaania: ”Jos ne löydetään, olen kuollut mies.” Ne vastasivat Babelin tuotannossa Haanpään *Noitaympyrää* ja *Vääpeli Sadon tapausta*.

Babelin kohdalla 1930-luku huipentui vangitsemiseen 15.5.1939. Vitali Šentalin skin NKDV–KGB-arkistosta käsiinsä saamien Babel-kansioiden mukaan Babelin tahto murrettiin kolmen vuorokauden yhtäjaksoisissa kuulusteluissa, niin että hän tunnusti syntinsä. *Punaisen ratsuväen* osalta hän luetteli virheinään saman listan, josta Budjonnyi oli häntä avoimessa kirjeessä kymmenen vuotta aiemmin syyttänyt. Tiedossa ei ole, ristikö Babel etu- ja keskisormensa selkensä takana.

Babelin lopullinen kohtalo oli pitkään hämärän peitossa. Hänen leskensä Antonina Pirožkova sai vielä Babelin rehabilitoinnin jälkeen vuonna 1954 ristiriitaista informaatiota sekä kuoleman ajankohdasta että kuolintavas-

ta. Viranomaiset valehtelivat kuolinvuodeksi vuoden 1941 ja kertoivat kuolinsyyksi sydämen pysähdyksen, mikä epäilemättä pitää yhä paikkansa. Pirožkova kallistui uskomaan alkupe- räistä ilmoitusta: kymmenen vuotta vankeutta ilman kirjeenvaihto-oikeutta. Tämä oli eufemismi, joka tarkoitti teloitusta.

Todellinen teloituspäivä oli lauantaina – sapatina – 27.1.1940. Babelin elämäkerran tekijä Reinhard Krumm esittää kirjansa epilogissa melko vakuuttavasti, että todellisuudessa Babelia ei ole Venäjällä tai Ukrainassa milloinkaan rehabilitoitu.

Eikä yksikään puolustanut

Isaak Babelilla ja Pentti Haanpäällä oli paljon muutakin yhteistä kuin kohtalo kirjallisisotilaallisten makutuomareiden uhrina. Molemmat olivat tiiviin novellistisen ilmaisun mestareita. Babelin novellien suomennosvalikoiman kansiliepeessä siteerataan Konstantin Paustovskia, aivan kuin tämä olisi tarkoittanut Haanpäättä: ”Babel pystyi muovaamaan anekdootin mestariteokseksi.”

Suomessa kolmen Haanpää-tutkijan – Kari Sallamaan, Aarne Kinnusen ja Jyrki Nummen – mukaan nimenomaan tässä ominaisuudessa piilee Haanpään novellistikan salaisuus: anekdootista taiteelliseksi rakenteeksi. Toisaalta, eräänkin Haanpäättä vähätelleen sotilashistorioitsijan mukaan kuka tahansa varusmiesten lomajunissa juttuja kuunnellut olisi pystynyt samaan kuin Haanpää!

Toinen silmiinpistävän yhteinen piirre oli molempien mieltymys raamattuallusioiden travestiseen viljelyyn. Babelilta se sujui juutalaisen perinteen omaksuneena älykkönä, Haanpää vastaavasti hallitsi luterilaiset kinkerit käyneenä Raamattunsa kuin vettä valaen.

Haanpään leimaaminen perivihollisen kätyriksi oli suomalaiselle keskustelulle tyyppillistä retoriikkaa. Rajan tuolla puolen Haanpään olisi käynyt kalpaten kertalaakista, mitä hänen vastustajansa sisimmässään toivoivatkin. Niin brutaalia kuin meno Neuvostoliitossa olikin, yhdessä suhteessa vaaka kallistuu vertailussa Neuvostoliiton eduksi, armon vuonna 1928: Babelilla oli Gorkissa rohkea ja intohimoinen julkinen puolustaja.

Haanpäällä ei ollut ketään. Olavi Paavolaisen notorisen teilauksen⁴ ja sotilaslehtikynäilijöiden tykityksen jälkeen kukaan Suomessa ei noussut puolustamaan Haanpäättä.

Kirjallisuutta

Ahti Martti: *Ryssäänvihassa. Elmo Kaila 1888–1935. Aktiivisin, asevoimien harmaan eminenssin ja Akateemisen Karjala-Seuran puheenjohtajan elämäkerta*. WSOY: Helsinki 1999.

Babel, Isaac: *Odessalaisia ja muita novelleja*. Suom. Esa Adrian. Tammi: Helsinki 1970.

Babel, Isaac: *Punainen ratsuväki*. Suom. Juhani Konkka. Gummerus: Jyväskylä 1958.

Babel, Isaac: *The Lonely Years 1925–1939. Unpublished Stories and Private Correspondence*. Edited and with an Introduction by Nathalie Babel. Transl. by Andrew R. MacAndrew and Max Hayward. Farrar, Straus & Company: New York 1964.

Babel, Isaac: Our Great Enemy – Trite Vulgarly. Speech given by Babel at the Congress of Soviet Writers in Moscow, August 23, 1934. Teoksessa Babel: *The Lonely Years*, 1964, 396–400.

Budyonny, Semyon: An Open Letter to Maxim Gorky. Teoksessa Babel: *The Lonely Years*, 1964, 384–387.

Friedberg, Maurice: Babel, Isaac Emmanuilovich. Artikkeliteoksessa Victor Terras (toim.): *Handbook of Russian Literature*. Yale University Press: New Haven and London 1985, 31–33.

Gorki, Maxim: Gorky's Answer to Budyonny's Open Letter of October 26, 1928. Teoksessa Babel: *The Lonely Years*, 1964, 387–389.

Haanpää, Pentti: *Kenttä ja kasarmi. Kertomuksia tasavallan armeijasta*. Otava: Helsinki 1966 [1928]. Ks. myös esimerkiksi *Pentti Haanpään teokset V*. Otava: Helsinki 1958, 103–188; Pentti Haanpää: *Kootut teokset 2*. Otava: Helsinki 1989, 43–123.

Karonen, Vesa: *Haanpään elämä*. SKS: Helsinki 1985.

Karonen, Vesa: Kun Haanpää saarrosettiin kirjasodassa. *Helsingin Sanomat* 1.11.1975.

4 Varusmiespalvelustaan suorittavan Olavi Paavolaisen *Tulenkantajien* näytenuumerossa vuonna 1928 julkaistu juttu oli linjassa sotilasjulkaisujen kanssa, mutta oman sukupolven joukosta tulleenä kritiikkiä sen teho oli pitkäkestoisempi ja kauaskantoisempi. Paavolaisen teilauksesta lähemmin Sinnemäki 2014.

Kauppinen, Eino: *Pentti Haanpää 1. Nuori Pentti Haanpää 1905–1930*. Otava: Helsinki 1966.

Kinnunen, Aarne: Kepin ja voiman mies. *Helsingin Sanomat* 10.6.1995.

Krumm, Reinhard: *Isaak Babel. Eine Biographie*. Books on Demand: Norderstedt 2004.

Nummi, Jyrki: Many Are Called, But None Quoted: The Art of Biblical Allusion in Pentti Haanpää's "Letter". Teoksessa Ben Hellman, Tomi Huttunen, Gennady Obanin (toim.): *Varietas et Concordia. Essays in Honour of Professor Pekka Pesonen On the Occasion of His 60th Birthday*. Slavica Helsingiensia 31: Helsinki 2007, 76–95.

Sallamaa, Kari: Anekdootista taiteelliseksi rakenteeksi. Teoksessa *Historia – Teoria – Praksis. Pertti Karkaman juhlakirja*. Toimittaneet Aimo Roininen ja Kari Sallamaa. Oulun yliopiston kirjallisuuden laitos: Oulu 1986, 101–112.

Shentalinsky, Vitaly: *The KGB's literary archive*. Transl. from the Russian, abridged and annotated by John Crowfoot; with an introduction by Robert Conquest. Harvill: London 1995.

Sinnemäki, Anssi: Siinä näkijän missä tekijän paluu. Teoksessa Matti Rinne ja Kai Linnilä (toim.): *Taas eespäin. Kiilan 50-vuotisalbumi*. Tammi: Helsinki 1986, 56–67.

Sinnemäki, Anssi: *Sota Kentästä ja kasarmista*. Paasilinna: Helsinki 2014. (Ilmestyy kesäkuussa.)

Tynni-Haavio, Aale: *Olen vielä kaukana. Martti Haavio–P. Mustapää 20-luvun maisemassa*. WSOY: Helsinki 1978, 114–123.

Kentän ja kasarmin vastakirjoituksia

Arvostelija: Nykyajan huomattavin klassillinen kirjauutuus. *Suomen Sotilas* 49–51/22.12.1928, liite Sotahullun joulu, 49.

H. Pasuuna: Pasuunan pauhuja. *Suomen Sotilas* 44/3.11.1928, 923.

I. R-le: Avarammassa merkityksessä pornografiaa. *Sana ja Miekka* 20/31.10.1928, 354–355.

Paavolainen, Olavi: Kirja, Josta Puhutaan. *Tulenkantajat*, näytenuumero 30.11.1928, 33–35.

Pulla, Armas J.: ”Todellisuuskuvauus armeijastamme”. *Suomen Sotilas* 44/3.11.1928, 927 ja 930.

Tuomas: Asiasta toiseen. *Ilkka* 16.11.1928.

Tuomas: Asiasta toiseen. *Ilkka* 28.11.1928.

Tuomas: Pentti Haanpää saa isänmaan ystävien ankaran tuomion. *Sana ja Miekka* 22/28.11.1928, 398–399.

Kirjoittaja on filosofian maisteri ja kirjailija.